

INNHOOLD

GEOGRAFI

Hva er geografi?	8	4 Jordas indre krefter	28
Kart og globus	9	Jordkloden endrer seg	29
1 Det uendelige verdensrommet	10	Hvordan er jorda bygd opp?	29
Solsystemet vårt	11	Verdensdelene beveger seg	29
Universet er ufattelig stort	11	Jordskorpeplatene beveger seg	30
Tyngdekraften holder planetene på plass	12	Vulkaner spyr ut rødgledende stein	31
Galaksen vår heter Melkeveien	12	Sammendrag	33
Sammendrag	15	5 Store katastrofer	34
2 Sola, jorda og månen	16	Jordskjelvet i San Francisco i 1906	35
Sola gir oss lys og varme	17	Tsunamien i Sørøst-Asia 2. juledag 2004	36
Månen er en kjempekule av stein	17	Kan flodbølger ramme Norge?	38
Vannstanden i havet har ulik høyde	18	Sammendrag	39
Jorda går i bane rundt sola	18	6 Forvitring og erosjon	40
Dag, natt og tidssoner	19	Forvitring løser opp bergarter	41
Sammendrag	21	Erosjon frakter løsmasser bort	41
3 Globus og kart	22	Vannet arbeider	42
Gradnettet hjelper oss å finne fram	23	Sedimentære bergarter er skapt av elva	43
Å lage kart	23	Hav og vind former landskapet	43
Målestokken forminsker landområdet	25	Sammendrag	45
Fargene på kartet	25	7 Isen arbeider	46
Karttegn viser hva som er i terrenget	26	Vi har forskjellige typer isbreer	47
Forskjellige kart	26	Isbreer smelter og kalver	47
Digitale kart kan endres raskt	26	Isbreer sliper landskapet	48
Sammendrag	27	Isen har laget morener	49
		Sammendrag	51

8	Luftlaget rundt oss	52	14	Verdensdelene	94
	Atmosfæren har gasser som livet trenger	53		Amerika	95
	Det er forskjell på vær og klima	53		Landskapet i Nord-Amerika	95
	Temperaturen varierer	54		Klimaet i Nord-Amerika	96
	Skyer holder på varme	54		Landskapet i Mellom-Amerika og	
	Havstrømmer frakter varmt			Sør-Amerika	98
	og kaldt vann	55		Klimaet i Mellom-Amerika	
	Sammendrag	57		og Sør-Amerika	98
9	Høytrykk, lavtrykk og vind	58		Asia	100
	Lavtrykk gir dårlig vær, høytrykk gir fint vær	59		Landskapet i Asia	100
	Det blåser fra et høytrykk mot et lavtrykk	59		Klimaet i Asia	101
	Sammendrag	63		Afrika	104
10	Regn og snø	64		Landskapet i Afrika	104
	Skyer består av vanddråper eller iskrystaller	65		Klimaet i Afrika	105
	Luft stiger på forskjellige måter	65		Europa	108
	Blir det regn eller snø?	66		Landskapet i Europa	108
	Polarfronten bestemmer været i Norge	66		Klimaet i Europa	109
	Folkelig visdom om været	67		Oseania	112
	Tordenvær	68		Landskapet i Oseania	112
	Sammendrag	69		Klimaet i Oseania	112
11	Det livsviktige vannet	70		Nordpolen/Arktis og	
	Vannet går i et kretsløp	71		Sydpolen/Antarktis	114
	Hvor er vannet?	72			
	Vann i fattige og rike land	72		HISTORIE	
	Sur nedbør	73		Sporene fra fortida	116
	Vi må rense drikkevannet	73		En anonym kilde viser seg	117
	Sammendrag	75		Vi skiller mellom talende og stumme kilder ...	117
12	Natur og samfunn på kollisjonskurs ..	76		Vi må behandle kilder kritisk	118
	Vi forurenser vann, luft og jord	77		Kilder kan tolkes ulikt	118
	Drivhuseffekten er naturlig	77		Bilder som kilder	120
	Mennesket forsterker drivhuseffekten	78		Hvordan analysere et bilde?	120
	FNs klimaekspertter tror at temperaturen vil øke	79		Kildekritikk på Internett	120
	Ozonlaget beskytter oss mot skadelige stråler ..	79		Sammendrag	123
	To viktige politiske avtaler om klima	80	1	Hvem skal ha makt i et land?	124
	Sammendrag	83		Kongen hadde all makt	125
13	Klimasoner og planteliv	84		Første- og andrestanden hadde	
	Regnskog langs ekvator	85		spesielle rettigheter	125
	Verden trenger regnskogen	86		Tredjestanden og de standsløse	125
	Fra regnskog til savanne	86		Folk begynte å kritisere landets ledere	126
	Den subtropiske sonen har mange ørkener	88		Charles-Louis Montesquieu (monteskiø)	
	“Hvis vi tar vare på jord og vann,			vil ha maktfordeling	127
	blir vi kvitt tørken”	89		Voltaire (våltær) vil ha tankefrihet	128
	Middelhavet er et populært turistområde	89		Rousseau (roså) mener at makta tilhører folket	129
	Temperert sone har store stepper	91		Filosofene diskuterte i salongene	129
	Polar sone er kald	91		Filosofene ble hørt	130
	Sammendrag	93		Sammendrag	131

2 Den amerikanske revolusjonen 132

Puritanerne innvandret fra Storbritannia	133
Krig mellom briter og franskmenn.....	134
Storbritannia krever skatter og avgifter av koloniene	135
Koloniene river seg løs fra Storbritannia	135
Uavhengighetskrig mellom koloniene og Storbritannia	138
Amerikanerne delte makta mellom flere organer	139
Folk fikk ikke like rettigheter.....	141
Sammendrag	143

3 1789 – Den franske revolusjonen 144

Ludvig XVI (16.) var Frankrikes konge	145
Stenderforsamlingen kommer sammen	147
Bastillen blir stormet	149
Kongen og dronningen blir henrettet 153	
Natt til 5. august 1789 falt privilegiene – “Frihet, likhet, brorskap”.....	153
Erklæringen om menneskets rettigheter	153
Kvinnemarsjen til Versailles	154
Kongen blir avsatt	154
Henrettelsen	156
Krig og terror..... 159	
Georges Dantons mildhetsutvalg	159
Robespierre innfører et terrorstyre	161
Marie Olympe de Gouges (dø gosj) kjempet for likestilling	162
Sammendrag	165

4 Napoleon – en krigsglad herre 166

Napoleon Bonaparte tar makta	167
Tragedien i Russland i 1812.....	169
Napoleon går av	170
Wienkongressen fastsetter nye grenser	171
Sammendrag	173

5 Norden under napoleonskrigene..... 174

Danmark-Norge var i union	175
Flåteranet tvang danskekongen til å støtte Napoleon	176
Det var nødsår i Norge	176
Krig mellom Sverige og Norge	178
Svenskene velger en fransk tronarving	178
Sammendrag	179

6 Grunnloven i 1814 180

En norsk nasjonalfølelse bygges opp.....	181
Kristian Fredrik kommer til Norge	181
Kielfreden 14. januar 1814	181

Kronprins Kristian Fredrik blir i Norge	183
Stormannsmøtet på Eidsvoll.....	183
Riksforsamlingen på Eidsvoll laget en norsk grunnlov	184
Selvstendighetspartiet og Unionspartiet	185
17. mai 1814 ble Grunnloven underskrevet.....	186
Stormaktene vil gi Norge til Sverige.....	186
Unionen med Sverige blir undertegnet	187
Sverige godkjenner den norske Grunnloven..	188
Den nye Grunnloven gav folk makt	188
Grunnloven i dag	189
Hva Grunnloven ikke sier.....	189
Sammendrag	191

7 Den industrielle revolusjonen 192

Jordbruket i Storbritannia endrer seg	193
Bønder spant og vevde	194
Maskiner plasseres i fabrikker	194
Ikke bare maskiner 198	
Produksjonen av jern og kull øker	198
James Watt forbedrer dampmaskinen	198
Transportsystemet bygges ut	200
Hvorfor begynte maskinalderen i Storbritannia?	202
De nye arbeiderne 204	
Fra grønn natur til skitne fabrikker	204
Fabrikkbyer vokser fram	204
Mange barn slet hardt	205
Kvinner tjente dårligere enn menn	206
Arbeiderne protesterer	206
Karl Marx ble arbeidernes filosof	207
Verdensutstillingen i 1851	207
Sammendrag	209

SAMFUNNSKUNNSKAP

Å arbeide med samfunnskunnskap 210

Du er en viktig del av samfunnet	211
--	-----

1 Familien – samfunnets kjerne 212

Den gamle storfamilien	213
Kjernefamilien og andre familieformer	213
Familien er med på å forme deg	214
Du har mange roller	214
Vi lærer ved å prøve og feile	216
Konflikter må løses.....	217
Sammendrag	219

2 Skolen – et sted å lære	220	7 Demokrati som styreform	258
Allmennskolen kom i 1739	221	Det gamle Hellas	259
Hvorfor går du på skole?	221	All makt til folket	259
Vi har mange felles regler	222	I et demokrati har folk stemmerett, ytringsfrihet og organisasjonsfrihet	261
Regler må tilpasses	223	Den norske velferdsstaten	262
Sammendrag	225	Kan Internett styrke demokratiet?	263
3 Elevdemokratiet	226	Sammendrag	265
Skolen har mange rådsorganer	227	8 Kommunen og fylkeskommunen ...	266
Stortinget gir skolen lover, mens kommunen bevilger penger	228	Norge er delt inn i kommuner.....	267
Demokratiske spilleregler	229	Vi har kommunevalg hvert fjerde år	267
Sammendrag	231	Norske statsborgere over 18 år har stemmerett	268
4 Vennskap	232	Slik foregår valget	268
Ærlighet er viktig	233	Kommunestyre og formannskap	269
Venner gir sosial kompetanse	233	Kommunestyret ledes av ordføreren	269
Når en venn har det vondt	234	Kommunestyret har møter regelmessig	270
Mobbing	235	Kommunen har administrasjon og arbeidsplasser	270
Hva er mobbing?.....	235	Kommunestyret oppnevner utvalg og komiteer	270
Hvorfor mobber noen?.....	235	Lobbyister påvirker politikere	271
Barn og unge forbinder mobbing med å bli	236	Inntekter og utgifter	273
Både gutter og jenter er ofre og plagere.....	236	Fylkeskommunen.....	273
Melding fra jente på 14 år som er beskjedent..	236	Fylkeskommunens oppgaver.....	273
Hva gjør du når noen blir mobbet?	237	Fylkeskommunen på vei ut?	274
SMS- og bildemobbing	238	Sammendrag	275
Hva sier straffeloven?	238	9 Medbestemmelsesrett i lokalsamfunnet	276
Sammendrag	241	Kommuner skal ha en talsperson for barn og unge	277
5 Rettigheter og plikter for barn og unge	242	Det nytter å kjempe	278
Lover som beskytter barn	243	Hva ungdommer mener et godt bosted trenger	279
Norsk lov støtter barnekonvensjonen	243	Sammendrag	283
Barnevernet kan gi hjelp	244	10 Den fjerde statsmakta	284
Barneombudet beskytter barn og unges interesser	244	Pressen er aviser og blader	285
Seksuelle overgrep gir fengselsstraff	244	Hva er pressens oppgave?.....	285
Barn har også plikter	246	Avislesingen avtar blant barn og unge.....	287
Sammendrag	249	Radio og tv	288
6 Den verdifulle fritida	250	Hva er en nyhet?	288
Hva er fritid?.....	251	Slik får vi en nyhet	288
Foreningslivet oppstår	251	Mediene påvirker oss	289
Hvorfor stifter folk foreninger?.....	251	Bruk medier kritisk	289
Mange barn og unge er med i foreninger	251	Medier må tjene penger.....	290
Foreninger gir faglig og sosial kompetanse ...	252	Ytringsfriheten er begrenset	291
Norske tenåringer er mindre fysisk aktive enn før	254	Sammendrag	293
Sammendrag	257		

9 Høytrykk, lavtrykk og vind

Til vanlig er du nok opptatt av hvordan været er om morgenen før du skal gå på skolen. Det betyr noe for deg om det er pent eller dårlig, og du kler deg deretter.

Hver dag gir meteorologer oss værmeldinger på tv. Vi ser hvordan luftmassene beveger seg, og hva slags vær vi får. Meldes det om et høytrykk som bygger seg opp, vet vi at været blir godt. Er det lavtrykk som dominerer, må du forberede deg på regn eller vind.

Hva slags vær forbinder du med hjemstedet ditt? Regner og blåser det mye, eller er det helst sola som dominerer?

Lavtrykk gir dårlig vær, høytrykk gir fint vær

I et rom kan du merke at det er kjøligere langs golvet enn oppe under taket. Det er fordi kald luft er tyngre enn varm luft. Kald luft synker mot lavere steder, mens varm luft stiger.

Slik er det også på jordoverflaten. Der er det store områder med kald og varm luft. Den kalde lufta trykker mer mot jordoverflaten enn den varme, ganske enkelt fordi den er tyngre. I områder med kald luft er derfor lufttrykket høyere enn i områder med varm luft.

Områder med høyt og lavt lufttrykk har ulikt vær. Meteorologer snakker om *høytrykk* og *lavtrykk* og viser det ved å bruke bokstavene H og L. Et høytrykk gir fint og klart vær, mens et lavtrykk ofte gir vind og nedbør.

Det blåser fra et høytrykk mot et lavtrykk

Du har sikkert blåst opp en ballong en gang. Stenger du lufta inne i den, er trykket i ballongen høyt. Når lufta i ballongen slippes ut, blir trykket inni og utenfor ballongen likt. Lufta er stille, og ballongen er flat, for lufta har blåst *fra* et sted med høyt trykk *mot* et sted med lavt trykk.

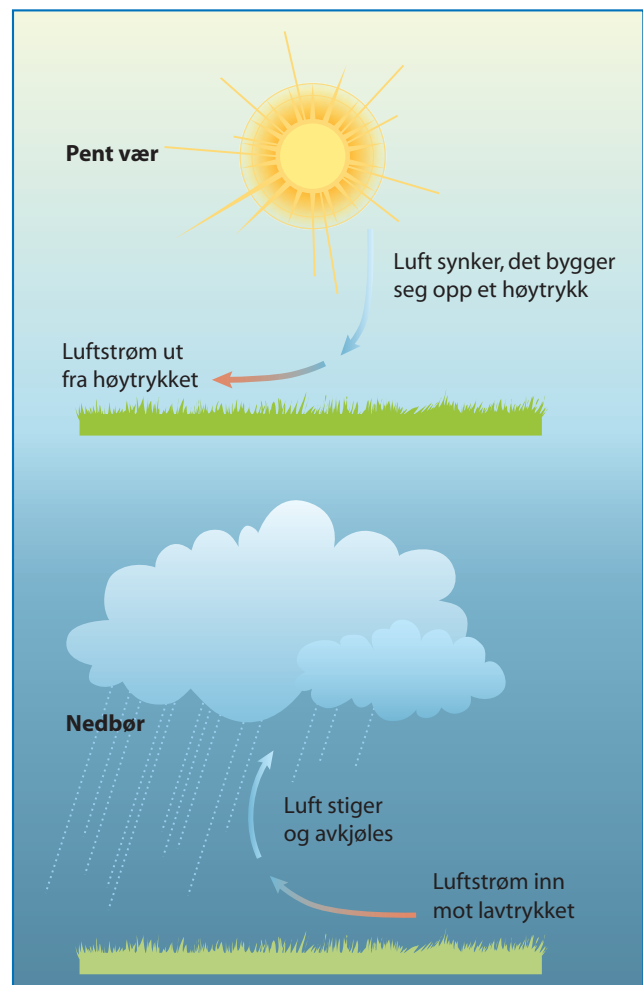
Bildet med lufta i ballongen viser hva som skjer i atmosfæren. Også der beveger lufta seg fra steder med høyt trykk mot steder med lavt trykk. Ved ekvator er lufttrykket alltid lavt, for der stiger den varme lufta til værs og sprer seg nord- og sørover.

Luft som beveger seg fra et høytrykk mot et lavtrykk, gir vind. Vind er ikke noe annet enn luft i bevegelse. Vinden blåser likevel ikke rett fra et høytrykk mot et lavtrykk, for den blir påvirket både av landmasser og av at jorda roterer. På den nordlige halvkula dreier vinden mot høyre.

Atmosfæren er altså i stadig bevegelse og utjevner forskjellen mellom områder med høytrykk og lavtrykk. Dermed fordeles varmen på jorda, og vi får en levlige temperatur. Hadde varmen holdt seg ved ekvator, ville det vært ulevelig der.

På værmeldingen på tv ser vi linjer på kartet som går gjennom steder med samme lufttrykk. Slike linjer kaller vi *isobarer* (iso = lik, og bar = trykk).

Høy- og lavtrykkene følger faste baner i atmosfæren. Ved ekvator er det lavtrykk, mens det 30 grader nord og sør for ekvator (se kartet) er høytrykk. Nord for denne sonen dominerer igjen lavtrykkene, og her ligger Norge. Helt nord og sør på jorda, ved polene, er det igjen høytrykk.

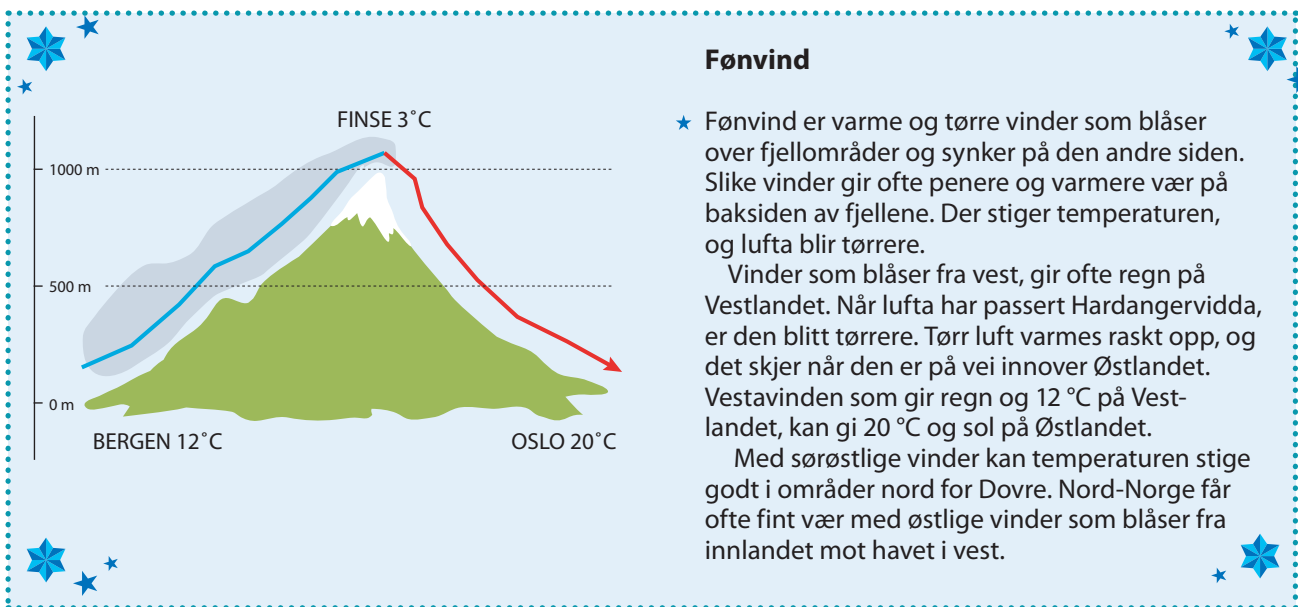
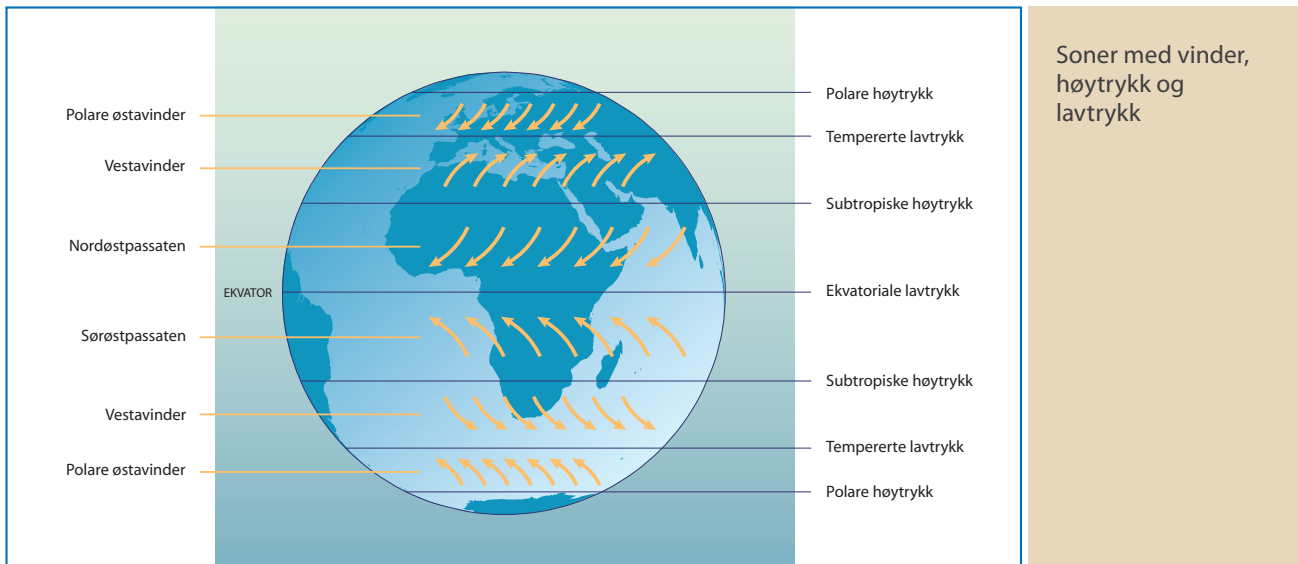

Kald luft synker mot bakken og gir økt lufttrykk. Fra høytrykket som bygger seg opp, strømmer lufta mot områder med lavere trykk.

Beauforts vindskala

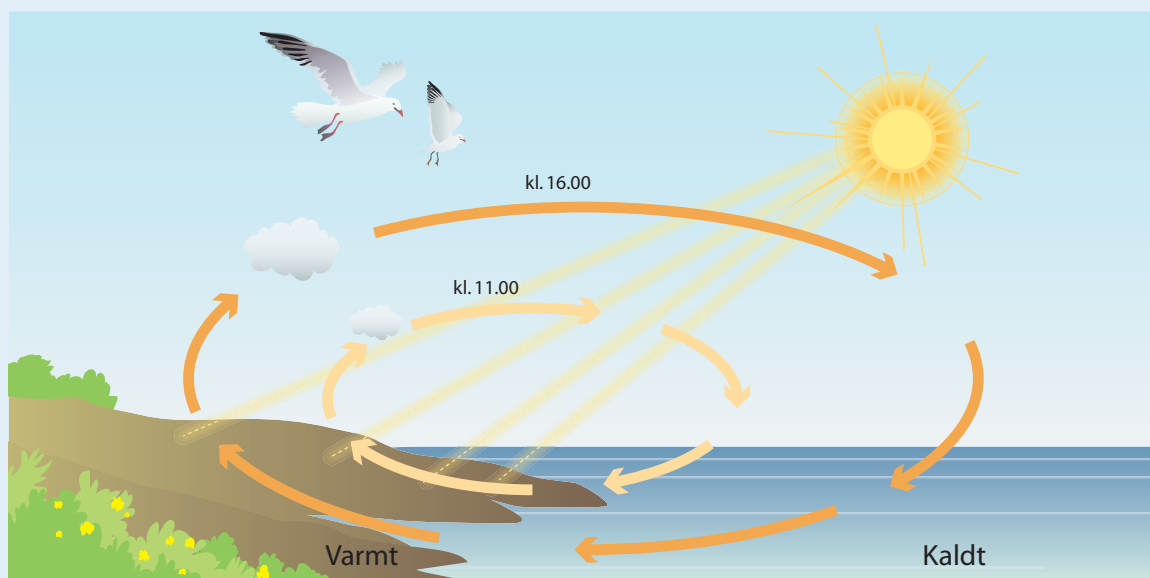
Knop	Beaufort		m/s	Kjennetegn
0 – 1	0	Stille	0,0 – 0,2	Røyken stiger opp.
1 – 3	1	Flau vind	0,3 – 1,5	En kan se vindretningen av røykens drift.
4 – 6	2	Svak vind	1,6 – 3,3	En kan føle vinden. Bladene på trærne rører seg, vinden kan løfte små vimpler.
7 – 10	3	Lett bris	3,4 – 5,4	Løv og småkvister rører seg. Vinden strekker lette flagg og vimpler.
11 – 16	4	Laber bris	5,5 – 7,9	Vinden løfter støv og løse papirer, rører på kvister og smågreiner, strekker større flagg og vimpler.
17 – 21	5	Frisk bris	8,0 – 10,7	Småtrær med løv begynner å svaie. På vann begynner småbølgene å toppe seg.
22 – 27	6	Liten kuling	10,8 – 13,8	Store greiner og mindre stammer rører seg. Det hviner i telefonledninger. Det er vanskelig å bruke paraply. En merker motstand når en går.
28 – 33	7	Stiv kuling	13,9 – 17,1	Hele trær rører på seg. Det er tungt å gå mot vinden.
34 – 40	8	Sterk kuling	17,2 – 20,7	Vinden brekker kvister av trærne. Det er tungt å gå mot vinden.
41 – 47	9	Liten storm	20,8 – 24,4	Hele store trær svaier og hiver. Takstein kan blåse ned.
48 – 55	10	Full storm	24,5 – 28,4	Sjelden inne i landet. Trær rykkes opp med rot. Stor skade på hus.
56 – 63	11	Sterk storm	28,5 – 32,6	Forekommer sjelden og følges av store ødeleggelser.
64 –	12	Orkan	32,6 –	Forekommer meget sjelden. Uvanlig store ødeleggelser.

"Flau vind"

- ★ Varm luft er lettere enn kald luft.
- ★ Luft som stiger, kvitter seg med fuktighet og gir synlige dråper som skyer og noen ganger nedbør.
- ★ Varm luft som stiger, danner lavtrykk.
- ★ Kjølig luft som synker, danner høytrykk.
- ★ Luft blåser fra høytrykk til lavtrykk. Jordas rotasjon får vinden til å bøye av.
- ★ Landmasser presser vinder i bestemte retninger.

Solgangsvind

Mange vinder er lokale. De preger været i avgrensede områder.

- ★ Langs kysten vår kan det på klare solskinnsdager blåse nokså sterkt. Det skjer fordi landområder varmes raskere opp enn vann. Lufta over landjorda og havet får forskjellig temperatur. Det lager vind.

På varme sommerdager blir landjorda varmet opp nokså fort. Den varme lufta stiger til værs og blir erstattet av kjøligere havluft. Vinden som blåser fra havet innover land, kaller vi *solgangsvind*. Den følger kystlandskapet og blåser på Sør- og Østlandet fra sørvest, og på Vestlandet og i Nord-Norge fra nordvest.

Om natta skjer det motsatte. Da avkjøles land raskere enn vann. Den varmere lufta over sjøen stiger til værs, mens den kjøligere lufta over land strømmer mot havet. Vi får *fralandsvind*. Den begynner omkring midnatt og kan vare til utpå morgenen.

Finn svar i teksten

- 1 Forklar hvordan et lavtrykk og et høytrykk blir til.
- 2 Hvordan oppstår vind?
- 3 Nevn to forhold som påvirker vinden.
- 4 Hva er isobarer?
- 5 Skriv tre faktasetninger om varm og kald luft.
- 6 Er hjemstedet ditt utsatt for vind? Forklar hvorfor det blåser mye eller lite der.
- 7 Hva forteller tegningen på side 59 oss?
- 8 Hvorfor er Golfstrømmen viktig for Norge?
- 9 Hva er fønvind?
- 10 Hvordan oppstår solgangsvinden?

Tenk selv

- 1 Hva heter vindene?
 - a) Vinden preger været i Sør-Asia.
 - b) Det er varmt på lesiden av fjell.
 - c) Vinden har en hastighet på mer enn 32,6 meter pr. sekund.
 - d) Vinden skaper uhygge i Karibhavet.
- 2 Hør eller se værmeldingen. Skriv hva slags vind den melder for hjemstedet ditt. Hva sier Beauforts vindskala om virkningen denne vinden kan ha?
- 3 Til sjøs måler vi vinden i knop. Hvor mye er én knop? Stiv kuling er om lag 30 knop. Hvor mange meter blåser da vinden pr. sekund?
- 4 Hva er en syklon og en taifun?
- 5 Hvor sterk kan solgangsvinden bli?
- 6 Stillebeltet var et kjent navn i seilskutetida. Hva skjuler seg bak navnet?
- 7 Tropiske orkaner i Karibhavet er noen av verdens verste uvær. Slike orkaner får navn etter et bestemt system. Finn ut hvordan dette systemet er. Orkanene kan treffe land med en fart på 240 km/t. Hvor mange meter er det pr. sekund?
- 8 Hva kaller vi vind til sjøs som blåser med
 - a) 8–11 meter pr. sekund?
 - b) 14–17 meter pr. sekund?
 - c) 24–28 meter pr. sekund?
- 9 Vi har orkan når det blåser minst 32,6 meter pr. sekund. Hvor mange kilometer blåser vinden pr. time?
- 10 Se på bildet på side 60. Hva slags stemning skaper fargene på bildet?
- 11 Skriv en avisreportasje om ødeleggelse som en storm eller orkan har gitt. Bruk gjerne bilder som aviser har brukt i forbindelse med et slikt uvær.

Værrekorder

- ★ Høyeste kjente temperatur er 58 °C, målt i Libya.
- ★ Laveste kjente temperatur er -89,2 °C, målt i Antarktis.
- ★ Våtteste sted er i Mawsynram i India, som gjennomsnittlig får 11 873 millimeter regn i året.
- ★ Tørreste sted er Atacama-ørkenen i Chile, som får 0 millimeter nedbør i året.

Sammendrag

Lufta har vekt og trykker mot jordoverflaten. Varm luft er lettere enn kald luft, noe som gir høytrykk og lavtrykk. Et høytrykk gir som regel pent vær, mens et lavtrykk gir dårlig vær.

Lufta er i stadig bevegelse og arbeider for å utjevne forskjellen mellom områder med høyt og lavt lufttrykk. Lufta beveger seg alltid fra et høytrykk mot et lavtrykk. Det skaper vinder, som blir påvirket av landmasser og av jordrotasjonen. På den nordlige halvkula dreier vinden mot høyre, mens den i sør svinger mot venstre.

I de forskjellige klimasonene blåser det ulike vinder. De påvirkes mange steder av lokale vindforhold. Vinder driver varme og kalde havstrømmer og jevner ut forskjeller i temperaturer på jorda.

2 Den amerikanske revolusjonen

I dette kapitlet skal du lese om hvordan De forente stater, USA, ble til. Europeere begynte å kolonisere Nord-Amerika på 1600- og 1700-tallet. De gikk etter hvert til krig mot indianerne som bodde der, en krig som indianerne tapte.

På 1700-tallet kriget Storbritannia og Frankrike om makta i landet. Storbritannia vant denne krigen. De nye innbyggerne grunnla 13 kolonier, men ønsket etter hvert å løsrive seg fra Storbritannia og danne sin egen stat. I 1775 brøt det ut krig mellom koloniene og Storbritannia.

Den amerikanske revolusjonen endte med at koloniene vedtok en uavhengighetserklæring 4. juli 1776. Den sa at alle mennesker var født like og hadde rettigheter som ingen kunne ta fra dem.

Under den amerikanske revolusjonen var dramatikken stor. Du kan kanskje en del om USAs historie fra før. Nå skal du lære mer om den.

Puritanerne innvandret fra Storbritannia

Det var ikke bare i Frankrike at folk var fattige og hadde lite makt på 1600- og 1700-tallet. Slik var det faktisk i de fleste landene i Europa. Også i Storbritannia led mange nød. I 1620 forlot seilskuta “Mayflower” landet med kurs vestover. Om bord var det 100 personer som ville til Nord-Amerika. Dette var *puritanere* som hadde bestemt seg for å forlate Storbritannia fordi de ble forfulgt på grunn av gudstroen sin. (Navnet puritaner kommer av det engelske *pure*, som betyr *ren*.) Nå ville de bosette seg et sted hvor de kunne dyrke religionen i fred. Puritanerne var kristne protestanter som ønsket

å endre den engelske kirken. De kledde seg enkelt og levde sparsommelig.

Nybyggersamfunnet, *kolonien*, de grunnla i Amerika, kalte de *Massachusetts*. Det lå på østkysten av USA. Nybyggerne mente i begynnelsen at de ikke trengte annen rettesnor enn Bibelen, men med tida ble det klart at også dette samfunnet behøvde lover.

Etter som årene gikk, kom det også mange innvandrere fra andre land, blant annet Tyskland, Frankrike og Nederland. Også de var fattige eller undertrykt i hjemlandet og håpet på en ny start og et bedre liv.

Vikingene var de første europeerne som kom til Nord-Amerika. *Leiv Eiriksson* og hans menn reiste dit på 900-tallet, men siden skulle det gå omtrent 500 år før noen europeere igjen viste interesse for verdensdelen.

3. august 1492 seilte tre små skip fra Spania med kurs for Kanariøyene. Om bord i skipet “*Santa María*” stod *Kristoffer Columbus*, selve admiralen for den lille flåten. Sammen med de andre skipene, “*Pinta*” og “*Niña*”, la et mannskap på 87 mann ut på havet for å finne sjøveien til India. Etter seks uker ankret Columbus opp ved noen øyer som han trodde var kysten av India.

Menneskene han traff der, kalte han *los indios* – indere. Men øya han var kommet til, var faktisk San Salvador i Amerika! Navnet *indianere* er derfor blitt til på grunn av en misforståelse.

Det Columbus heller ikke visste, var at det over hele Amerika levde hundrevis av indianerstammer med egne navn, språk og skikker. De hadde bodd i Amerika i tusener av år. Forfedrene kom over Beringstredet fra Russland for over 20 000 år siden og spredte seg over hele Nord-, Mellom- og Sør-Amerika. Ulike folkegrupper og stammer utviklet med tida sine egne måter å leve på.

Kristoffer Columbus ankom San Salvador med flåten sin. Han trodde han var kommet til India.

Puritanere reiste fra Storbritannia til Nord-Amerika for å starte et nytt liv.

Krig mellom briter og franskmenn

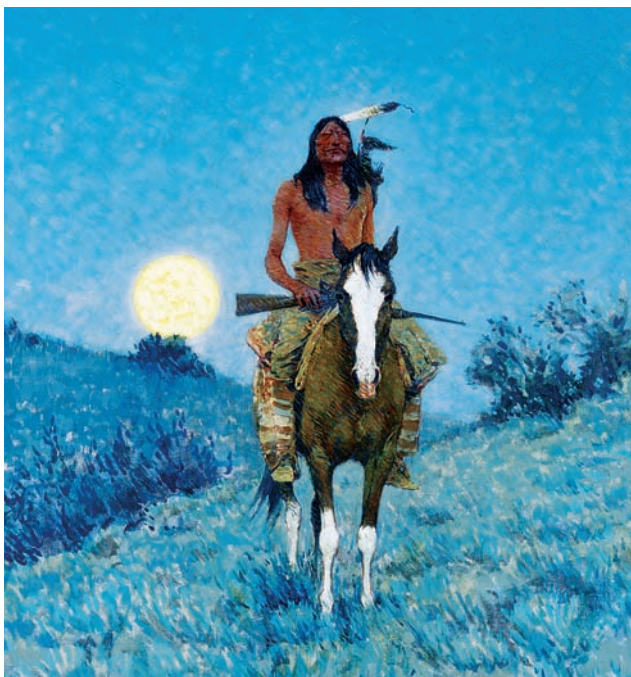
Etter hvert vokste tallet på kolonier på østkysten av Nord-Amerika. I 1750 lå det 13 kolonier langs Atlanterhavet. Etter som de britiske koloniene ble mer befolket og velstående, begynte britene å drømme om å ta landområder på vestsiden av fjellkjeden Appalachen. Men her hadde Frankrike kontrollen. Landet la beslag på Canada og områdene langs elvene St. Lawrence (som inkluderte De store sjøene) og Mississippi helt til Louisiana (se på et kart).

Frankrike fryktet de britiske interessene og begynte å bygge festninger. Spenningen økte, og i årene som kom, utkjempet landene mange kriger. Til å begynne med vant franskmennene flere slag, ofte med god hjelp av indianerne. Men etter hvert seiret britene. Blant seg hadde de en dyktig soldat som het George Washington. Han var sønn av en rik plantasjeier i Virginia, utholdende og oppsatt på å vinne. Da Frankrike til slutt gav opp, fikk George Washington mye av æren for det.

Ved fredsavtalen som ble inngått i Paris i 1763, måtte Frankrike gi fra seg områdene øst for elva Mississippi (bortsett fra New Orleans) til britene.

Da puritanere fra Storbritannia gikk i land på østkysten av Nord-Amerika i 1620, var det midt i et indianerområde. Klimaet var tøft, sulten meldte seg, og mange ble snart syke og døde. Squanto, en indianer, hadde tidligere blitt sendt som fange til Storbritannia, men var kommet tilbake til Amerika. Han ble tolk for puritanerne, lærte dem å dyrke mais og viste dem hvor de skulle fiske og sanke mat. Takket være ham unngikk puritanerne en katastrofe den første tida.

Situasjonen skulle imidlertid snu. Nybyggerne manglet utstyr og mat til å klare seg, og plyndret og angrep indianerne, som svarte tilbake på volden. Da indianere i 1622 gikk til angrep og drepte 347 engelskmenn, brøt det ut åpen krig. Tusenvis av mennesker, både indianere og nybyggere, mistet livet i opprøret som fulgte. Koloniseringen utviklet seg etter hvert til de reneste blodbad. Nybyggerne så på indianerne som barbariske villmenn som de kunne temme og oppdra, mens indianerne på sin side kjempet for å beholde landet sitt.

Indianerne hadde vært i Amerika i tusener av år da nybyggerne kom.

Storbritannia krever skatter og avgifter av koloniene

Krigføringen mot Frankrike hadde vært dyr for Storbritannia. Landet hadde en stor gjeld som vokste raskt. Det var viktig å få inn penger. Men hvordan?

Britene hadde planen klar. De ville kreve forskjellige avgifter av koloniene. I 1765 innførte de en såkalt *stempelavgift*. Den gikk ut på at alle offentlige dokumenter, aviser og bøker skulle skrives på stemplet papir. Stempelet betydde at britene tok inn en avgift på papiret, som skulle dekke utgifter til engelske tropper i koloniene.

Koloniene nektet å godta stempelavgiften. Nå laget nybyggerne et nytt slagord: “No taxation without representation” – Ingen beskatning uten representasjon. Med det mente de at så lenge koloniene ikke hadde representanter i Parlamentet i Storbritannia, hadde heller ikke landet rett til å legge skatter på dem.

Storbritannia gav til slutt etter. Koloniene feiret stort, men den engelske kong Georg 3. så ikke med

Stempelavgiften møtte stor motstand hos koloniene.

5. mars 1770 kastet noen gutter snøballer i byen Boston. Det var mange mennesker i sentrum av byen, men guttene syntes det var gøy å kaste mot engelske soldater som var på vakt. En av vaktene mistet etter hvert tålmodigheten. Leken ble til alvor. Guttene ble skjøvet til side, og voksne menn tok plassen deres. Vaktene og amerikanerne begynte å krangle, og en engelsk vakt snublet og falt. Snart smalt de første skuddene, og flere amerikanere lå blødende igjen på bakken.

Denne hendelsen er siden blitt kalt *Bostonmassakren*.

blide øyne på det som skjedde. Han ville i det minste legge én avgift på koloniene for å vise at det var han som bestemte. Han valgte å beholde avgiften på te. Det likte nybyggerne dårlig.

Koloniene river seg løs fra Storbritannia

Rett før jul i 1773 brøt det ut bråk i byen Boston. Denne gangen gjaldt det tre skip lastet med te som kom til byen, og som innbyggerne i Boston nektet

å losse. Grunnen var den forhatte teavgiften. Loven sa at hvis varer lå mer enn 20 døgn om bord, skulle lasten settes i land ved hjelp av militær beskyttelse. Deretter skulle den selges på auksjon. Nå skjedde det noe som gjorde at det ikke var nødvendig. Ei natt snek en gruppe menn utkledd som indianere seg om bord i båtene og kastet 45 tonn te til en verdi av 50 000 dollar på sjøen. Denne hendelsen har fått navnet *The Boston Tea Party*.

Bildet over:
The Boston
Tea Party.

Bildet venstre:
George
Washington
(1732–99) var
USAs første
president.

Hendelsen opprørte britene kraftig, de syntes at amerikanerne var gått altfor langt. “Terningen er kastet!” skrev kong Georg 3. “Et væpnet oppgjør må nå avgjøre om folket i Amerika skal høre inn under dette land, eller om det skal være selvstendig.” Med det ville han vise hvem som bestemte i koloniene. Britene stengte havna i Boston og sendte soldater mot amerikanerne.

Koloniene opprettet en felles hær som ble ledet av George Washington. De samlet seg under et nytt slagord: “Bort fra England!” I 1776 kom representanter for koloniene sammen til et møte i Philadelphia, hovedstaden i Pennsylvania. 4. juli vedtok de *uavhengighetserklæringen*. I den slo de fast at de rev seg løs fra Storbritannia og var frie og selvstendige. Denne dagen har siden vært USAs nasjonaldag.

I uavhengighetserklæringen het det blant annet:

Vi betrakter det som en selvinnlysende sannhet at alle mennesker er skapt like; at de av skaperen er utstyrt med visse umistelige rettigheter; blant disse rettighetene er liv, frihet og rett til å strebe etter lykke; at menneskene har opprettet statsstyre for å sikre disse rettigheter, og at dette styre utleder sin makt ved samtykke fra dem som blir styrt; samt at hvis noen styreform viser seg fordervelig på noen måte, så er det folkets rett til å forandre eller avskaffe den. [...]

Vi, representanter for Amerikas Forente Stater, samlet i alminnelig kongress, ber derfor verdens øverste dommer dømme om våre hensikter er rene, idet vi høytidelig forkynner og erklærer i navnet til og med fullmakt fra de gode folk i disse kolonier, at disse forente kolonier er, og bør med rette være, frie og uavhengige stater; at de er løst fra all troskap mot den britiske krone, og at all politisk forbindelse mellom dem og den britiske stat er, og bør være, fullstendig oppløst. [...]

Thomas Jefferson, som ble USAs tredje president, legger fram uavhengighetserklæringen til presidenten i Kongressen. Helt til venstre står John Adams, som var USAs andre president. Malt av John Trumbull.

“We the people...”. Slik innledes USAs uavhengighetserklæring fra 4. juli 1776.

5 Rettigheter og plikter for barn og unge

Som 13-åring er du nok til tider opptatt av hva du ikke får lov til. Du drømmer om at den dagen snart skal komme da du kan bestemme mer selv.

I tenårene får du etter hvert flere rettigheter. Samfunnet gir deg lov til å gjøre mer, men stiller også flere krav til deg. Ansvar vokser etter hvert som du blir eldre. Du får flere plikter og må i større grad klare deg selv.

I dette kapitlet skal du lære om rettigheter og plikter du får fram mot myndighetsalderen. Fram til du er 18 år regner FNs barnekonvensjon og norsk lov deg som barn. Loven sier at samfunnet skal gjøre det som er best for barn.

Lover som beskytter barn

Det fins mange lover som sier hvilke rettigheter og plikter tenåringer har. To av de viktigste er den norske *barneloven* og *FNs barnekonvensjon* (en konvensjon er en avtale). Barnekonvensjonen, som blir sett på som en lov som gjelder for alle medlemslandene, slår fast at samfunnet har plikt til å gjøre det som er best for barn, og at alle barn og unge har krav på omsorg og beskyttelse. Barnekonvensjonen regner alle under 18 år som barn (personer under myndighetsalderen) og har fire grunnregler:

- ◆ Alle barn har rett på de samme godene.
- ◆ Barnets beste skal alltid tas hensyn til.
- ◆ Barn har rett til et godt liv der de kan utvikle seg.
- ◆ Barn har rett til å si sin mening og kreve å bli hørt og respektert.

Norsk lov støtter barnekonvensjonen

Nesten alle land i verden har nå skrevet under på barnekonvensjonen. Norge godkjente den i 1991.

Norsk lov gir også barn og unge rettigheter og støtter barnekonvensjonen. Er barneloven bedre for barn enn barnekonvensjonen, skal vi følge den. Er den dårligere, skal vi følge barnekonvensjonen. Mangler vi lover som barn og unge trenger, er det Stortingets plikt å lage dem.

Et par eksempler viser hva barnekonvensjonen (i kursiv) og norsk lov sier (forenklet gjengitt):

Barnekonvensjonen artikkel 1 og 2: Alle barn har de samme rettigheter og skal beskyttes mot ulik behandling.

- ◆ Likestillingsloven forbyr ulik behandling av gutter og jenter.
- ◆ Straffeloven sier det er straffbart å hetse andre fordi de kommer fra et annet land.
- ◆ Utlendingsloven gir utlendinger samme rettigheter og plikter som nordmenn.

Barnekonvensjonen artikkel 16: Alle barn har rett til privatliv. Barn skal ikke utsettes for ulovlige angrep mot sitt gode navn og rykte.

- ◆ Straffeloven sier at ingen har rett til å krenke privatlivet ditt. Foreldrene har ikke lov til å åpne brev som er dine, skuffer eller dagbøker uten etter tillatelse fra deg.
- ◆ Straffeloven sier også at mobbing er straffbart.

I Norge arbeider organisasjonen *Redd Barna* for å passe på at barnekonvensjonen blir respektert. Den omtaler konvensjonen slik:

“Nå har barna fått sin egen lov. Den 20. november 1989 er en historisk dag for verdens 2,5 milliarder barn. Da vedtok FN en konvensjon om barnets rettigheter, og nå er den internasjonal lov.

Denne loven sier at alle barn og unge skal ha samme menneskerettigheter som de voksne. Alle barn har rett til å leve, å vokse opp i trygghet og med respekt for det de synes og tenker. Barnas beste skal alltid komme i første rekke.

Et land bryter loven dersom det ser bort fra at barn lider nød, eller dersom det ikke vil ta hensyn til barns behov.

Med denne nye loven skal livet etter hvert bli bedre for barn over hele verden.”

Barnevernet kan gi hjelp

Barneloven sier at barn har krav på beskyttelse og omsorg fra dem som har foreldreansvaret. Barnekonvensjonen sier at stat og kommune har plikt til å ta hensyn til det som er best for barn.

Det er likevel ikke alltid like enkelt å si hva som er best for et barn. Hva kan det offentlige gjøre når hjemmet ikke fungerer? Det hender at foreldre av en eller annen grunn har så store problemer at de ikke klarer å ta seg av barna. Da skal barnevernet hjelpe til. Det kan gi hjelp hjemme og prøve gjennom samtale eller praktiske oppgaver å få familien til å fungere bedre sammen.

I andre situasjoner kan barnevernet finne et annet sted å bo for barnet. Mens noen barn får et fosterhjem, får andre plass i en institusjon. I hver situasjon skal man gjøre det som er best for barnet.

Formålet med barnevernet er

- ◆ å sikre at barn og unge som lever under forhold som kan skade deres helse og utvikling, får nødvendig hjelp og omsorg til rett tid.
- ◆ å bidra til at barn og unge får trygge oppvekstvilkår.

Fra Lov om barnevernstjenester

Barneombudet beskytter barn og unges interesser

For å ivareta barns interesser fikk Norge i 1981 et eget *barneombud*. Det er en uavhengig talsperson som skal sørge for at barns meninger kommer til uttrykk.

På Internett har Barneombudet en side som heter *Klar Melding*. Har du et spørsmål du vil ha svar på, eller noe du vil si til andre, kan du gjøre det anonymt her. *Klar Melding* er for alle under 18 år og er et nettsted for spørsmål om rettigheter. Her svarer Barneombudet på spørsmål som dreier seg om barns rettigheter, skole, mobbing, familie, skilsmisse, barnevern eller andre ting. Meldingene bruker Barneombudet til å fortelle Storting, regjering og

andre hva tenåringer mener om ulike tema, og hva de vil ha en forandring på.

På *Klar Melding* kan du se eksempler på hva barn og unge er opptatt av. Mens noen trenger klær, savner andre nærhet og omsorg. Enkelte forteller om rusproblemer hjemme, mens andre er bekymret over foreldre som slår hverandre.

Du kan lese mer på www.barneombudet.no.

Seksuelle overgrep gir fengselsstraff

Den seksuelle lavalderen i Norge er 16 år. Voksne har ikke lov til å ha seksuell omgang med personer under den alderen. Skjer det, er det et *seksuelt overgrep*.

I medier ser og hører vi ofte om barn som blir utsatt for slike overgrep. De kan finne sted over lang tid og skje hvor som helst og når som helst.

Seksuelle overgrep kan gi lang fengselsstraff. Mange blir anmeldt for slike overgrep, men likevel er nok mørketallene (overgrep som ikke blir anmeldt) høye.

Den norske straffeloven ser strengt på slike overgrep. I § 196 heter det at den som har eller medvirker til at en annen har utuktig omgang med noen som er under 16 år, kan straffes med fengsel inntil fem år.

Rettigheter og plikter barn har

I tenårene får du stadig flere rettigheter og plikter. Ansvaret vokser etter hvert som du blir eldre.

0 til 18 år

- ◆ Du har rett til omsorg og omtanke fra foreldre eller foresatte.
- ◆ De har rett til å ta avgjørelser på dine vegne.
- ◆ Etter hvert som du blir eldre, skal foreldrene dine lytte stadig mer til hva du mener før de bestemmer over deg.
- ◆ Du har rett til regelmessig kontakt med både mor og far selv om de bor hver for seg.
- ◆ Det er ikke lov å slå barn.
- ◆ Du har rett til hjelp fra barnevernet hvis du har det vanskelig eller er i nød.
- ◆ Er du på sykehus, har du rett til å ha minst en av foreldrene hos deg hele tida.

6 år

- ◆ Du har rett og plikt til å gå på skolen.
- ◆ Du har rett til å få et eget undervisningsopplegg hvis du trenger det.

12 år

- ◆ Du skal få uttale deg i saker som angår dine personlige forhold, for eksempel hvor du skal bo, og hvor du skal tilbringe ferien hvis foreldrene dine er skilt. Det skal legges stor vekt på det du mener.
- ◆ Du kan nekte å skifte etternavn selv om en av foreldrene dine gjør det.
- ◆ Sammen med en voksen kan du se på film med aldersgrense 15 år.

13 år

- ◆ Du kan ta arbeid som for eksempel barnevakt, avisbud eller jordbærplukker. Arbeidet må ikke gå ut over skole eller helse. Foreldrene dine må være enige i at du arbeider.
- ◆ Du slipper å betale skatt dersom du tjener mindre enn et fribeløp.

14 år

- ◆ Foreldrene dine eller vergen din skal høre på deg når det gjelder saker som angår dine økonomiske forhold, for eksempel hvis foreldrene vil bruke sparepengene dine til noe.

15 år

- ◆ Du har rett til å bli varslet og til å si meningen din hvis skolen, barnevernet eller andre offentlige institusjoner skal bestemme noe som angår deg.